

Стаття надійшла до редакції 09.11.2024 р.

Перевірено на плагіат 14.11.2024 р.

унікальність – 98 %

<https://doi.org/10.17721/StudLing2024.25.128-138>

УДК 811.161.2'28:81'27

НОВА МОДЕЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВНОЇ ІСТОРІЇ ПРОФЕСОРА ТИЩЕНКА: СХІДНИЙ КОМПОНЕНТ

Валерій Сергійович Рибалкін, vrybalkin@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9874-9535

доктор філол. наук, професор

Київський національний лінгвістичний університет

Видатним внеском до сходознавчої науки стала лінгвістична енциклопедія професора К. Тищенка «42 епохи українських мовних контактів». Ця книга знайшла своїх вдячних читачів не лише серед філологів та істориків, а й у фаховому сходознавчому середовищі.

Мовно-історичні факти праці вченого впорядковані на підставі концепції проф. В. Мартинова, відповідно до якої кількість пережитих мовою епох зумовлена кількістю сусідніх мов, з якими вона контактувала. Перш ніж укласти енциклопедичний том, автор присвятив окремі монографії та їхні частини вивченню мовних ознак історичних контактів наших предків з кельтами (2006, 2008), готами (2015), арабами (2005-2021) та скандинавами (2011), а також південним впливам елліністичного й ранньохристиянського часу (2016). Низка статей висвітлює арабські й вірменські мовні контакти (2020). Усі ці напрями студій зібрані й різною мірою відображені в завершальній праці. Якщо раніші монографії та статті вченого пропонували частини нової пізнавальної моделі української мовної історії, то в енциклопедії унаочнено вже цілу впорядковану галузь знань, її великі блоки й низку їхніх східних компонентів.

Ключові слова: Тищенко, мовні контакти, арабізми, мовні епохи, лінгвістична енциклопедія.

PROFESSOR TYSHCHENKO'S NEW MODEL OF UKRAINIAN LINGUAL HISTORY: THE EASTERN COMPONENT

Valeriy S. Rybalkin, vrybalkin@gmail.com

Dr. in Philology, Professor

Kyiv National Linguistic University

Prof. Tyshchenko's Linguistic Encyclopaedia 42 Epochs of Ukrainian Language Contacts has contributed to Oriental studies. This book has found its grateful readers among philologists, historians, and the professional orientalist community.

© Rybalkin V. S., vrybalkin@gmail.com

Professor Tyshchenko's New Model of Ukrainian Lingual History: The Eastern Component (in Ukrainian)

The linguistic and historical facts of the scholar's work are arranged on the basis of Professor Martynov's concept, according to which the number of epochs experienced by a language is determined by the number of neighbouring languages with which it has been in contact. Before compiling the encyclopaedic volume, the author devoted separate monographs and their parts to the study of linguistic features of our ancestors' historical contacts with the Celts (2006, 2008), Goths (2015), Arabs (2005-2021) and Scandinavians (2011), as well as southern influences of Hellenistic and early Christian times (2016). Several articles cover Arabic and Armenian linguistic contacts (2020). All these areas of research are collected and reflected to varying degrees in the final work. While the scholar's earlier monographs and articles offered parts of a new cognitive model of Ukrainian linguistic history, the encyclopedia presents a streamlined field of knowledge, its large blocks, and several of their oriental components.

Keywords: Tyshchenko, language contacts, arabisms, language epochs, linguistic encyclopedia.

Видатним внеском до сходознавчої науки стала лінгвістична енциклопедія професора Костянтина Тищенка «42 епохи українських мовних контактів» [Тищенко 2020b]. Цей Opus Magnum одразу після публікації знайшов своїх вдячних читачів не лише серед філологів та істориків, а й у фаховому середовищі орієнталістів. Солідний, понад дьв'ятсотсторінковий том енциклопедії підсумовує двадцять років досліджень українських мовних контактів від залишених у мові їхніх найраніших ознак і до сьогодення. Творчі зусилля автора було спрямовано на пошуки прогалин дописемної історії. Ці прогалини – довгострокові наслідки відставання сходознавчих досліджень в Україні, штучно створеного за радянського часу. В міру прояснення забутих ділянок минулого постає нова концепція цілої галузі знань.

Аби відповісти на питання, звідки могла з'явитися така монументальна підсумкова праця, необхідно дати стислий історичний екскурс про сучасний етап відродження орієнталістичних студій в Україні. Принагідно нагадаємо і про те, як автор енциклопедії доформовував східне крило свого фаху, а потім і про його внесок до цих студій.

Початки академічного сходознавства в Україні пов'язані з діяльністю акад. А. Кримського (1871–1942). Його аспірант О. Пріцак (1919–2006) очолив створений в НАНУ 1991 р. Інститут сходознавства, відродив репресований журнал «Східний Світ», організував першу в історії України спеціалізовану докторську спецраду, яка присуджувала наукові ступені з мов та історії народів Сходу. Від самого початку в її роботі взяв участь і поліглот-романіст проф.

Костянтин Тищенко. За чверть століття рада присудила наукові ступені сотням сходознавців, відновила цілі вирубані сектори наукових кадрів для Криму.

У Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка завдяки ініціативам професорів Юрія Жлуктенка (1915–1990) та Глеба Цветкова (1922–1996) від 1970-х рр. до 1990 р. зі східних мов викладали арабську, японську та перську, проте у статусі непрофільних дисциплін. У 1990 р. було створено першу спеціалізовану кафедру теорії та практики перекладу східних мов, яку очолив В. Рибалкін.

Водночас у перші роки Незалежності в усіх відроджуваних галузях науки гостро постало питання фахових кадрів; нагальні потреби розбудови сходознавчої освіти в Україні вимагали масштабніших організаційних заходів. Тому в 1992 р. було створено ініціативну групу на чолі з О. Пріцаком, до якої ввійшли К. Тищенко, І. Бичко, Б. Яценко, В. Рибалкін. Головною метою групи було підготувати проєкт заснування в Київському університеті ім. Тараса Шевченка окремого факультету сходознавства. На жаль, тоді реалізація ініціативи обмежилася тільки започаткуванням відділення сходознавства у складі двох кафедр. Очільником однієї з них було призначено саме К. Тищенка, який за сумісництвом у 1993–2001 рр. також працював провідним науковим співробітником Інституту сходознавства НАНУ.

Вчений активно й цілеспрямовано долучив до базової освіти з романістики й загального мовознавства нову для себе галузь іраністики по захисті докторської дисертації (1992). Ставши іраністом уже в зрілі роки, К. Тищенко здобув далі в цій галузі звання професора (1995) кафедри Близького Сходу та підвищив сходознавчу кваліфікацію при Тегеранському університеті (1996). Свій міжнародний фаховий рівень він блискуче підтвердив на XXXV світовому конгресі сходознавців (Будапешт, 1997), де від незалежної України було виголошено три доповіді. Доповідь К. Тищенка мала назву «Іраністичні аргументи на користь концепції центральнослов'янських мов» (текст оприлюднено в 1998 і 2006 рр.).

У системних дослідженнях топонімії України 2005–2021 рр. із застосуванням засобів часового сканування контексту щоразу ширше розкривався східний компонент, зокрема сирійський і арабський слід, поки не виявився масовим [Тищенко 2020; 2021, с. 27]. Поетапно розкривалися фрагменти автентичної давньої системи назв, що згодом зазнали низки закономірних і випадкових звукових змін і переосмислень. З різним рівнем вірогідності методом топонімічного контекстування вчений віднайшов цілу вихідну територію в Сирії та Палестині з великою концентрацією прототипів

цього вектора топонімів-реплік України, що надало нової якості науковим уявленням про зміст і форми зв'язку з Візантією та раннім Халіфатом степових і лісостепових племен Наддніпрянщини у долітописний час (IV–IX ст.).

Дослідник аргументовано подав виклад етапних наслідків ідентифікації групи топонімів Жаб'є як реплік прототипу *Jābiya*, назви столиці Гасанідів, християнізованих арабів-федератів Візантії VI ст. Така ідентифікація уможливила системне зведення усієї множини вивчених історичних реплік в Україні назв-прототипів із Сирії візантійського і подальшого – ранньоісламського часу. Серед врахованих прототипів на Близькому Сході: топоніми – Ракка (Raqa), Дамаск (Dimashq), Фіхль (Fihl), Халєб, Джабія (*Jābiya*), Джераш (Jarash), Єрусалим (Quds = Bayt al-Maqdis), Шам (Bilad al-SHAM) / Сирія (SURIYEH), Ясріб (Yathrib / Medina); антропоніми – Іраклій (Heraclius), Шурабіль (Shurahbil) та ін. Вірогідними репліками таких прототипів в Україні станом на 2020 р. вчений визначив наступні: Осколонівка, Скалонівка, Калинуватка (понад 80 назв), Раки, Рачинці, Дамаски, Демешківці, Фиголівка, Халєп'я, Халєпці, Твердохліби (3), Гавронці, група Жаб'є (20 назв), Яроші (4), Ярошівка (4), Чепелівка, Жабелівка, Ладижин (6 назв), Пальмирівка, Русава, Росава (4 назви), Росоха, Росоховатка, Сергії, Тиврів, Трипілля (2), Шами / Сурож, Яструб- (14); р. Ірклій (2), Іркліїв, Іракліївка, Жеребилівка, Журавлінка (4), Журавлівка (3), Якубівка та ін. Перші візантійські прототипи реплік цього вектора (Триполь, Хал'їп, Корсунь) були припущені ще на зламі XIX–XX ст., проте значно більший масив інших синхронічних відповідностей віднайшов саме професор Тищенко.

Спостереження над східним компонентом у мовній історії України вчений підсумував у лінгвістичній енциклопедії «42 епохи українських мовних контактів» [Тищенко 2020b]. Мовно-історичні факти автора впорядковані на підставі концепції проф. В. Мартинова, відповідно до якої кількість пережитих мовою епох зумовлена кількістю сусідніх мов, з якими вона контактувала. Перш ніж укласти енциклопедичний том, автор присвятив окремі монографії та їхні частини вивченню мовних ознак історичних контактів наших предків з кельтами (2006, 2008), готами (2015), арабами [Тищенко 2008; 2010a; 2010c; 2011; 2011a; 2011b; 2020; 2020a; 2021 та ін.] й скандинавами (2011), а також південним впливам елліністичного й ранньохристиянського часу (2016). Низка статей висвітлює арабські й вірменські мовні контакти (2020). Усі ці напрями студій якраз і зібрані й різною мірою відображені в завершальній праці. Якщо раніші монографії та статті вченого пропонували частини нової пізнавальної

моделі української мовної історії, то в енциклопедії унаочнено вже цілу впорядковану галузь знань, її великі блоки та низку їхніх складників, зокрема східних.

Книга складається з 42 розділів. Природно, що наявність в українській мові історичного сліду контактів із чотирма десятками народів-сусідів неможливо уявити собі як наслідок одночасного впливу. Зрозуміло, що на цілі епохи історичних зустрічей пішло багато століть. Така ціна етно- і глотогенезу на пристепових і степових теренах. Ці дані відрізняють українське минуле й від середовища мов острівних народів з обмеженими контактами (пор. 6 пластів запозичень у японській або 5 – в алеутській, с. 19), і від минулого таких народів, як цигани Ломбардії (синти), які на «разовому маршруті» свого історичного шляху з Індії назбирали 9 різномовних пластів запозичень.

Епохи прожитих мовних контактів об'єднано у книзі за п'ятьма історико-географічними векторами: Прадавній Світ; Давній Захід; Давній Південь; Давній Степ; Правова Європа. На початку кожного з 42 розділів книги міститься стисла довідка про певну епоху. Визначальним для розділу є алфавітний масив статей з етимологіями топонімів України від іншомовних основ. Незалежними свідченнями того ж вектору контактів стають етимологічні статті про словникові запозичення з тієї самої етномови («синхоричні») та пов'язані так само з нею іншомовні основи прізвищ українців. На відміну від попередньої книги [Тищенко 2018] із чотирма суцільними алфавітними масивами (топоніми, лексика, прізвища, позамовні аргументи), в лінгвістичній енциклопедії К. Тищенка кожна з 42 частин має по три алфавітні підрозділи. Разом у книзі 3243 статті [Тищенко 2020b, с. 904]. Із них одна половина про топоніми, а друга половина – про прізвища, запозичення й позамовні (екстралінгвістичні) аргументи.

Відомості останнього типу зібрані наприкінці тому в довіднику [Тищенко 2020b, с. 825–889] під назвою «Наука, вчені, методи: пізнавальний контекст книги». Тут виділено 5 окремих рубрик: «Мовні контакти й етимологія», «Часто цитовані дослідники», «Метод», «Дотичні питання історії», «Генетична апробація мовних контактів». У підсумках [Тищенко 2020b, с. 890–894] викладено нову пізнавальну модель української історії у світлі мовних контактів. Книгу завершують покажчик усіх статей, список літератури [Тищенко 2020b, с. 905–911] і біографічна довідка про автора [Тищенко 2020b, с. 912].

Із енциклопедії випливає, що не лише гідронімія, а також і ойконімія зберігає ознаки тяглості заселення України. Роль словникових запозичень у цій

концепції вторинна: Тищенко долучає їх як підтвердження контактів, документованих топонімією. Про це не слід забувати, ознайомлюючись із кожним розділом видання. Це ж пояснює й відсутність окремих розділів про контакти з носіями французької, амеріндіанських, африканських мов: не існує системного сліду тих контактів у топонімії України і серед прізвищ українців, адже контакти були не прямі, а опосередковані.

Автор метафорично потрактував розділи енциклопедії як своєрідні «томи». Серед них справді є й відомі, і нововіднайдені (як-от сирійський/арамейський або коптський).

Досягненням вченого стало виявлення кореляції двох стратиграфій (2005) – уперше окресленої О. Трубачовим стратиграфії гідронімів України (Тищенко долучив до неї й ойконіми) та стратиграфії лексичних запозичень. Далі сюди додано і стратиграфію прізвищ українців (2017).

Відтак з'ясувалося, що три незалежні масиви мовних даних (запозичені слова, топонімія, прізвища) становлять «мовно-знакову» (лексико-ономастичну) стратиграфію України. Її очевидну об'єктивність зміцнює відповідність цих трьох масивів четвертій незалежній групі фактів із галузі біології – Y-гаплогрупам. За З. Россер і С. Кравченком, серед українців поширені дві основні Y-гаплогрупи (I, R1a) і сім малих (E1b1b, G, J, N, Q, R1b, T). Як уперше показав Тищенко у 2011 р., цей набір відповідає генетичній належності давніх носіїв мов-донорів. Так, топонімам із пехлевійськими основами (*Узруй, Аршуки, Дейнеки, Волфине, р. Іртиця/Альта*) відповідають в українському словнику локальні пехлевізми (*хата, волхви, грива, гривня, призьба, паркан, посіпака, патякати*) і синхоричні прізвища українців (*Дейнека, Карабан, Дронь, Дрига, Стахурська, Зарванський, Підопригора*), а з іншого боку – наявність Y-гаплогрупи R1a у третини обстежених українців, біологічних нащадків іранських народів степу.

Вагомість східномовного фактажу, що його зібрав К. Тищенко, можна показати на прикладі етимології двох гідронімів *Ірклій* – (1) л. Дніпра і (2) п. Тясмину п. Дніпра з варіантами *Арклій* (1658), *Herkla* (1737). За «досі чинними уявленнями 1968 р.», «*Ірклей* (в Среднем Поднепровье) – тюрк. гидроним, согласнo етимологии Стрижака» (Трубачов 1968). Відповідальність перекладено на О. Стрижака некритично. Адже О. Стрижак лише «пристав до класиків», про що вчений писав сам: «ІРКЛІЙ... О. Шахматов (1919) та О. Яблонський (1897) без будь-яких етимологічних пояснень відносять назву до тюркських.

Очевидно, Ірклій < *Īr̥kli (*Īreḷkli); пор. ...казах. *иур* ‘звивини, петлі річки або дороги’... В. Ляскоронський (1903) вказує...» і т. д. (Стрижак 1963).

Вчений аргументовано довів, що такий історично зумовлений самозахисний «пієтет до застарілих праць» мав наслідком затримання вітчизняної топоніміки на рубежах, ще віддаленіших від сучасності наукових подій, а саме – у колі наукових уявлень ХІХ ст. із наївною вірою в «ботанічно-довкільні» народні етимології (пор. Д. Яворницький, Л. Похилевич та ін.). Прийнятий тоді у вітчизняних наукових публікаціях східний контекст був синонімом тюркського, позаяк інші були невідомі. Водночас топоніміка ХХ ст. мала ближчі їй і зрештою досяжніші цілі: завдяки топонімістам, зокрема О. Стрижаку, зібрано тисячі *документованих* свідчень назв, що буде нагода оцінити за кілька рядків: 1608 *Вырклий*; 1616 *Арклий*, *Арклийов*; 1649 *сотня Арклийская*, *Орклеевская*.

В атмосфері повоєнної філології з поваги до рятівних здобутків ХІХ ст. грецьку етимологію гідроніма *Ірклій* у ХХ ст. так ніхто й не наважився висловити, хоча для неї були і є чимало можливих прототипів, очевидних для елліністів: ім’я дгр. ‘Нракλῆς (Геракл), ойконіми дгр. ‘Нракλειών (‘Гераклея’) у Малій Азії, Сирії, Єгипті (ар. Abu Qir) та ін.

К. Тищенко належить пріоритет спочатку «просто» грецької етимології, а потім і виходу на *справжній неодномовний контекст* цих гідронімів. Як стає зрозумілим, це передбачало попереднє ознайомлення не тільки з елліністичним мовним матеріалом: «(У Анатолії) “місцеві грецькі топоніми часто відомі у двох формах – ранішій (арабській) і пізнішій (турецькій). Так, наприклад, ... Гераклея спочатку стала **Hirak.lah**, а у ближчий до нас час **Arâklijah**” [Le Strange, 19]» (с. 430). Оце ж вам і Herkla (1737), і *Арклийов* (1658). Віднайдені прототипи відповідають своїм реплікам поскладово! Говорячи про праці Гі Лестренджа з історичної топонімії Халіфату, треба окремо наголосити важливість і подальшу методологічну роль ділянок мовних контактів, що їх виявив К. Тищенко. Виходить, обидва ці гідроніми в Україні лише видаються «просто собі грецизмами». Насправді перший зберігає слід *арабського мовного середовища візантійського часу* (це дослідив проф. І. Шагид: «танухиди, саліхиди, гасаніди»), а другий – *тюркського*. Такий урок сходознавства для вивчення українських мовних контактів. Побіжно остаточно з’ясовується, що це не наївні «ботанічно-довкільні», а таки ж історичні прототипи, і отже, в кінцевому підсумку має рацію автор книги.

Передчасно аналізувати, що в цих студіях вело, а що було веденим, але найістотніше – результат: *відтворено картину минулого зі справжнім Сходом*.

Вона досконаліша від контурного малюнка XIX ст., несміливого й аматорського (1. «мабуть, тюркізм?»). Етап очевидного для фахівця загального розв'язку своєчасно не відбувся (2. «просто» грецизм із неминучою довгою полемікою з тюркологами). Автор не лише його надолужив, а й закрив проблему, навівши самодостатні етимони (3. «візантійський грецизм зі слідом впливів арабської і турецької мов», а ці мови справді причетні до історії і Візантії, і України).

Після таких аргументів Тищенка подальша дискусія зайва; теза «просто» грецизма застаріла; тюркологічну гіпотезу здано в архів. Крім гегелівських «тези/антитези» тут, нарешті, видно, чого бракувало для «синтезу». І бракувало б досі без здійсненого О. Прицаком з одnodумцями. Поза відродженим фаховим простором Сходу не було б сходознавчих студій, автор енциклопедії далі викладав би французьку, а обидва *Ірклії* далі були б річчю в собі.

Тут неминуче напрошується аналогія. Автор сотні наукових праць, фінознавець і топоніміст О. Попов був за базовою освітою фізиком і першу половину життя займався виключно фізикою: кандидат фізико-математичних наук (1938), далі кандидат (1945) і доктор (1947) історичних наук, професор (1949–1969) за фахом «фіно-угорська філологія».

Впадає у вічі нерівномірний обсяг окремих «томів» енциклопедії. Найбільші розділи – про пехлевізми (90 с.) і коптизми (60 с.). По 50 сторінок відведено праслов'янському шару, готизмам та арабізмам. Інші розділи менші (латинізми й кельтизми по 26 сторінок, половецькі тюркізми – 30). Метафорі «том» суперечать малі розділи – по 4–8 сторінок (індоіранізми, ілліризми, бактризми, мадяризми, полонізми, валахизми...). Однак попри різний обсяг ці розділи, поза сумнівом, дають нове справді системне бачення цілого.

Арабомовний компонент (загальним обсягом близько півсотні сторінок) в енциклопедії зосереджено в розділі «Сорочинці – часи сарацин (агарян)» [Тищенко 2020b, с. 443–491]. Досліджені тут арабізми не обмежено фактами, зібраними у словниках, а вперше системно екстрапольовано на арабські за походженням основи українських прізвищ [Тищенко 2020b, с. 449–458] та арабські топооснови [Тищенко 2020b, с. 458–491]. Масив зібраних арабізмів значно перевищує кількість традиційно фіксованих у словниках та в енциклопедіях [Рибалкін 2000, с. 31], до того ж тематично впорядкованих за рубриками: арабський світ, науки, торгівля, рослини і страви, розваги та ін. Наведено відповідності в європейських мовах (природно, і в українській) відсутніх у них специфічних арабських звуків (гортанних, емфатичних). Тим

самим значна частина етимологічних ланцюгів, що їх запропонував К. Тищенко, постають прозорішими.

Водночас деякі лексичні одиниці (як-от слово ‘чумак’, с. 449), на мій погляд, не мають достатніх підстав, аби зарахувати їх до арабських за походженням. Більш прямим відповідником топоніма *САМБУРки* [Тищенко 2020b, с. 483] в арабській мові, очевидно, виступає основне значення цієї лексеми ‘*сосна*’, а не похідна від неї речовина ‘*смола*’, як зафіксовано в енциклопедії. Звідси зрозуміло, чому подібні топоніми фігурують в оточенні таких назв, як *Соснівка*, *Лісовичі* тощо.

У логічно доцільній для праці вченого рубриці «Арабські джерела з відомостями про географію Халіфату» [Тищенко 2020b, с. 459] допущені окремі орфографічні неточності в написанні арабських імен: Хадж Халфа (потрібно Хаджі Халіфа), Ібн-аль-Факіх (треба Ібн аль-Факиг), Ібн Машкувей (треба Ібн Міскавейг або Ібн Міскавейгі) та ін. При користуванні європейськими, а не автохтонними арабськими джерелами таких прикростей нікому апріорі уникнути не вдавалося б. Незважаючи на окремі похибки в деталях [Рибалкін 2020, с. 27], у книзі системно й послідовно викладено в загальних рисах нову пізнавальну модель української мовної історії у світлі мовних контактів. Автор завершив книгу такими рядками: «Ці гори стоголосих знань народів-сусідів про наше минуле, послідовно розчищені сизифовою працею, – справжній епохальний дарунок від поколінь учених... Ці гори знань варті *більшої уваги суспільства* (курсив мій – *ВР*), що коло них живе, бо це його гори. Вони чекають на подальший пошук, всебічне освоєння, перевірку і врахування зібраного у детальніших і численніших студіях та для освіти нових поколінь» [Тищенко 2020b, р. 894].

З таких напутніх слів поліглота й орієнталіста професора Тищенка напрошується наступний висновок. Створена вченим нова картина української мовної історії з вичерпною деталізацією надає дослідникам сучасну, досконалішу лінгвістичну оптику. Вона дозволяє переглянути чимало застарілих тез, зокрема і таких, які належать авторові цієї статті стосовно походження арабізмів в українській мові. Сьогодні виглядає дещо категоричним положення про те, що вони потрапляли на наші терени виключно через посередництво інших мов [Рибалкін 2000]. Аргументи Костянтина Миколайовича нині переконують про можливість і прямих запозичень.

Література:

1. Рибалкін, В. С. (2000). Арабізм. *Українська мова: енциклопедія НАН України*, 31.
2. Рибалкін, В. С. (2020). Близькосхідні контакти наддніпрянців: новини з минулого. *Дивослово*, 24–27.
3. Тищенко, К. М. (2008). *Арабський пласт топонімії України VII–XIII ст.* Київ: Видавництво.
4. Тищенко, К. М. (2009). Араби на півночі. *Східний світ*, 1, 88–108.
5. Тищенко, К. М. (2010). Давній Схід у словнику і топонімії України. *Мовні та літературні зв'язки України з країнами Сходу*, 7–57.
6. Тищенко, К. М. (2010а). Забуті габри-вигнанці. *Україна. Наука і культура*, 35, 218–248.
7. Тищенко, К. М. (2010б). *Іншомовні топоніми України: Етимологічний словник-посібник*. Тернопіль: Видавництво.
8. Тищенко, К. М. (2010с). Топонімія Глухівщини у світлі арабських студій. *Сіверщина в історії України*, 3, 75–79.
9. Тищенко, К. М. (2011). Аббасиди проти Омейядів: топонімічний слід в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 106, 57–60.
10. Тищенко, К. М. (2011а). *Халіфат і Сівера: Топонімічний слід в Україні*. Київ: Аквілон-Плюс.
11. Тищенко, К. М. (2011б). «Чижі» – християни, «Шуби» – партизани VIII століття. *Дивослово*, 7, 32–37.
12. Тищенко, К. М. (2018). Мовне дзеркало правічного степу. *Україна. Наука і культура*, 37, 172–217.
13. Тищенко, К. М. (2020). Сирійський пласт топонімії України візантійського часу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури*, 1(26), 37–44.
14. Тищенко, К. М. (2020а). Топоніми Бистрик, Білокопитове, Шалигине, Яструбщина виникли у арабо-візантійський час. *Сіверщина в історії України*, 13, 103–108.
15. Тищенко, К. М. (2020б). *42 епохи українських мовних контактів: енциклопедія 3000 запозичених реалій античності й середньовіччя у мові, прізвищах і топонімах*. Київ–Броди: Просвіта.
16. Тищенко, К. М. (2021). Сирійський пласт топонімії України часів Халіфату. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та літератури*, 1(27), 27–33.

References:

1. Rybalkin, V. S. (2000). Arabizm [Arabism]. *Ukrainska mova: Entsyklopediia NAN Ukrainy*, 31.

2. Rybalkin, V. S. (2020). Blyzskokhidni kontakty naddnipriantsiv: novyny z mynuloho [Middle Eastern contacts of the Dnieper region inhabitants: News from the past]. *Dyvoslovo*, 24–27.
3. Tyshchenko, K. M. (2008). *Arabskyi plast toponimii Ukrainy VII–XIII st.* [The Arabic layer in Ukrainian toponymy of 7th–13th centuries]. Kyiv.
4. Tyshchenko, K. M. (2009). Araby na pivnochi [Arabs in the north]. *Skhidnyi Svit*, 1, 88–108.
5. Tyshchenko, K. M. (2010). Davnii Skhid u slovnyku i toponimii Ukrainy [Ancient East in the vocabulary and toponymy of Ukraine]. *Movni ta literaturni zviazky Ukrainy z krainamy Skhodu*, 7–57.
6. Tyshchenko, K. M. (2010a). Zabuti gabry-vyhnantsi [Forgotten Gabr exiles]. *Ukraina. Nauka i Kultura*, 35, 218–248.
7. Tyshchenko, K. M. (2010b). *Inshomovni toponimy Ukrainy: Etymolohichniy slovnyk-posibnyk* [Foreign language toponyms of Ukraine: Etymological dictionary and manual]. Ternopil.
8. Tyshchenko, K. M. (2010c). Toponimiia Hlukhivshchyny u svitli arabskykh studiy [Toponymy of Hlukhiv region in light of Arabic studies]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 3, 75–79.
9. Tyshchenko, K. M. (2011). Abbasydy proty Omeiadiv: Toponimichnyi slid v Ukraini [The Abbasids against the Umayyads: Toponymic trace in Ukraine]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*, 106, 57–60.
10. Tyshchenko, K. M. (2011a). *Khalifat i Sivera: Toponimichnyi slid v Ukraini* [Caliphate and Sivera: Toponymic trace in Ukraine]. Kyiv: Akvilon-Plus.
11. Tyshchenko, K. M. (2011b). ‘Chyzhi’ – khrystyiany, ‘Shuby’ – partyzany VIII stolittia [‘Chyzhi’ as Christians, ‘Shuby’ as partisans of the 8th century]. *Dyvoslovo*, 7, 32–37.
12. Tyshchenko, K. M. (2018). Movne dzerkalo pravichnoho stepu [Linguistic mirror of the ancient steppe]. *Ukraina. Nauka i Kultura*, 37, 172–217.
13. Tyshchenko, K. M. (2020). Syriiskyi plast toponimii Ukrainy vizantiiskoho chasu [The Syrian layer in Ukrainian toponymy of the Byzantine period]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Skhidni movy ta literatury*, 1(26), 37–44.
14. Tyshchenko, K. M. (2020a). Toponimy Bystryk, Bilokopytove, Shalyhyne, Yastrubshchyna vynykly u arabo-vizantiiskyi chas [Toponyms Bystryk, Bilokopytove, Shalyhyne, Yastrubshchyna emerged in the Arab-Byzantine period]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 13, 103–108.
15. Tyshchenko, K. M. (2020b). *42 epokhy ukrainskykh movnykh kontaktiv: Entsyklopediia 3000 zapozychenykh realiy antychnosti y serednovichchia u movi, prizvyshchakh i toponimakh* [42 epochs of Ukrainian language contacts: Encyclopedia of 3000 borrowed realities of antiquity and Middle Ages in language, surnames, and toponyms]. Kyiv-Brody: Prosvita.
16. Tyshchenko, K. M. (2021). Syriiskyi plast toponimii Ukrainy chasiv Khalifatu [The Syrian layer in Ukrainian toponymy of the Caliphate period]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Skhidni movy ta literatury*, 1(27), 27–33.